

О.П. Іваницька
доктор історичних наук,
завідувач кафедри міжнародних відносин
Київського міжнародного університету

ТИПОЛОГІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДИКТАТУРИ ГЕНЕРАЛА М. ПРІМО ДЕ РІВЕРИ В ІСПАНІЇ 1923-1930 РОКІВ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТОТАЛІТАРНО- АВТОРИТАРНИХ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

У статті вивчаються позитивні і негативні наслідки Першої світової війни для іспанської спільноти, аналізуються на прикладі новітньої історії Іспанії передумови, системотвірні критерії, особливості й реалізація внутрішньої і зовнішньої політики авторитарного режиму генерала М. Прімо де Рівери, проведено компаративний типологічний аналіз специфіки і відмінностей іспанської та італійської моделей авторитарно-тоталітарних політичних систем.

Ключові слова: Іспанія, авторитаризм, пронунсіаменто, М. Прімо де Рівера, патріотизм, патерналізм, корпоративізм, „Патріотичний союз”, Муссоліні, фашизм, опозиція, „санхуанада”.

Іспанія ХХ століття успадкувала від минулої епохи найвизначальнішу загальнонаціональну проблему – соціально-економічне й політичне відставання від континентальної Європи. Перманентні та невдалі спроби її розв’язання тривали в ХІХ столітті, упродовж якого відбулося п’ять революцій демократичного спрямування, проголошення Першої республіки та декілька військових пронунсіаменто [1; 2; 3; 4].

Військовий переворот 1923 року, очолюваний генералом Мігелем Прімо де Ріверою і Орбанеха, займає особливе місце в шерензі намагань реформувати іспанське суспільство, оскільки йшлося про чергову суперечливу і взаємовиключаючу спробу зберегти, з одного боку, “старий” мілітаризм ХІХ століття та заскорузлу реставраційну політичну систему – з другого, здійснити перебудову країни на засадах економічного й політичного модернізму [5].

Із часу завершення Першої світової війни іспанське суспільство перебувало в стані глибокої соціальної та політичної кризи. Упродовж п’яти років (1917–1922) помінялося 11 урядів, які намагалися

функціонувати в межах конституційної монархії. Жодну з проблем (аграрна, військова, національна, релігійна, колоніальна) не було розв'язано. Країну стрясали корупційні скандали. Анархісти, які мали сильні позиції, вдалися до терору. 1921 року було вбито голову Ради Міністрів Е. Дато, через два роки – кардинала Сольдевілья. Лише в Барселоні загинуло за півроку від рук терористів 34 особи і 76 поранено. Усе це відбувалося на тлі робітничих і селянських страйків, через що 1917–1920 роки назвали згодом “червоним триріччям”. Завершує цю сумну картину драматична з численними жертвами поразка іспанських колоніальних військ у війні з рифськими племенами під Аннуалом 1921 року в Марокко. Під іспанськими Бурбонами захитався трон [6].

У перші повоєнні роки ідея формування уряду “твердої руки” обговорювалася в різних колах іспанського суспільства. Король Альфонсо XIII раз по разу заявляв, що єдиною його опорою залишається армія. Вибір керівника військового перевороту впав на капітан-генерала (командувача) каталонським військовим округом Мігеля Прімо де Рівери і Орбанеха, маркіза Естелья (1870-1930), постать загальновідому. Мав він серйозний послужний список, користувався заслуженим авторитетом. Особливої популярності набув він своїми вимогами “абандонізму” (виведення) іспанських військ з Марокко [4; 5; 7; 8].

Необхідно заперечити радянську історіографію в тій частині, де стверджується фашистська сутність режиму Прімо де Рівери. Важко віднайти в історії ХХ століття уряд менш заідеологізований, ніж очолюваний іспанським генералом. Річ у тім, що переворот 1923 року був винятково іспанським, тобто військовим, яких чимало сталося в іспанській історії ХІХ століття, до того ж єдина його ідеологічна засада – патріотизм. Насправді, режим Прімо де Рівери не ставив собі за мету створити нове, ідеологічно зорієнтоване суспільство, навпаки, генерал прагнув відновити традиційні для Іспанії громадські й політичні структури. А крім того, у тодішній Іспанії не існувало фашистського руху чи партії. Лише, починаючи з 1924 року, стали з'являтися маленькі гуртки, які імітували фашистський стиль [9;10].

Іспанські історики розглядають військовий переворот і режим Прімо де Рівери як звичаєвий “пронунсіаменто”, як „м'яку”, “патерналістську” диктатуру, диктатуру “без жертв”, за висловом одного з керівників ІСРП І. Пріето [5; 9].

На нашу думку, вересневий переворот 1923 року та режим генерала М. Прімо де Рівери в Іспанії має всі ознаки авторитарного політичного режиму, що ініціювався у вкрай нестабільних, кризових

умовах і характеризується наданням широких виконавчих і законодавчих повноважень главі уряду, обмеженням функцій законодавчого органу (призупиненням його повноважень або наданням йому дорадчих функцій), діяльності партій і прав громадян, державним патерналізмом, опорою на традиційні соціальні структури тощо. Політичну систему, створену іспанським генералом, необхідно віднести до категорії класичних авторитарних політичних режимів, які виникали тоді час в Європі – Португалії, Польщі, Угорщині, Болгарії, Югославії, Албанії тощо [5; 9; 11].

13 вересня 1923 року іспанські військові без єдиного вистрілу і кровопролиття захопили владу. Свою підтримку диктатури Прімо де Рівери король Альфонсо XIII пояснював прагненням уникнути “громадянської війни.” Загалом Іспанія з полегшенням зустріла переворот. Він мав, хоч і поверхову, але досить широку моральну підтримку в суспільстві. Славнозвісний Хосе Ортега-і-Гассет у газеті “Ель Соль”, найбільш знаній у Мадриді, вітав новий уряд, підкресливши, що таким чином було розрубано “гордіїв вузол”, який заважав справжній модернізації та відродженню Іспанії [9].

13 вересня генерал Прімо де Рівера оприлюднив “Маніфест до іспанців”, у якому чітко й відверто охарактеризував ситуацію в країні: ішлося в ньому про злочинні вбивства, хабарництво та урядові інтриги, про промислову й аграрну кризи, порушення законності. “Ми, – зазначалося в маніфесті, – не хочемо ставати міністрами. Єдине наше бажання – служити Іспанії... Наше гасло: мир, мир, мир” [8].

Час від 1923 і до кінця 1925 року можна охарактеризувати як період консолідації та зміцнення нового режиму. Прімо де Рівера сформував “дешевий” уряд – Тимчасову військову директорію з 8 генералів та одного адмірала, які, крім самого диктатора, не були міністрами. Тимчасова військова директорія отримала повноваження лише на 90 днів, але тривали вони протягом 27 місяців і закінчились у грудні 1925 року. Перші декрети генерала передбачали усунення з посад усіх цивільних губернаторів і заміну їх військовими, заборону організацій комуністичного й революційного характеру, розпуск кортесів і місцевих органів самоврядування, функції перебирали на себе нові ради з військових і цивільних. Королівський декрет від 18 вересня суворо застерігав, що виступи проти єдності нації, не вивішування національного прапора та вживання в публічних виступах й офіційних документах каталонської мови підлягають покаранню – від 6 місяців тюрми і аж до розстрілу. За цим же декретом органи юстиції та судочинства підпорядковувалися Військовій директорії. 21 вересня було скасовано суд присяжних. Новим указом

від 12 жовтня екс-міністрів і державним радникам заборонено обіймати урядові посади. Понад 4 тисячі військових очолили муніципальні ради та інші адміністративні установи. Низкою указів було скасовано конституційні гарантії, зокрема право на страйки, збори та маніфестації, поза законом оголошено діяльність компартії та анархістської Національної конфедерації праці, запроваджено цензуру. Водночас Прімо де Рівера запевняв, що основним законом країни залишається конституція 1876 року і тому спочатку раз у раз заперечував диктаторський характер своєї влади.

У червні 1924 року генерал оголосив указ про амністію всіх, хто був причетний до поразки під Аннуалом. Щоправда, після перебрання влади Прімо де Рівера відмовився від ідеї “абандонізму” (виходу) з Марокко. Натомість реорганізував іспанські збройні сили в Африці і прийняв давно виношуваний “африканерами” (генералами, які воювали в Африці) план висадки військових частин у бухті Алусемас і захоплення столиці ріфів. Операція завершилась успішно і таким чином протекторат був замирений принаймні на три наступні роки. Загалом витрати Іспанії на війну в Марокко за час диктатури Прімо де Рівери становили 1780 млн. пезет [12;13].

Після замирення в Марокко генерал змінив у грудні 1925 року Військову директорію “цивільним урядом”, у якому лиш 5 міністерських портфелів перейшли до рук цивільних, решта залишалися за військовими. У цьому ж році було скасовано надзвичайний стан у країні. Через два роки Прімо де Рівера відновив діяльність Консультативних національних зборів, які мали виконувати функції кортесів. Національні збори були дорадчим органом, а за своїм представництвом – корпоративним. Депутатів обирали економічні, політичні, громадські та наукові установи країни. Із 400 депутатів половину призначав голова уряду, а решту обирали. Ця система виборів, на думку іспанських теоретиків, як і, до речі, італійських, репрезентувала справжнє самоврядування, оскільки депутатами ставали знані за своїми високими моральними та фаховими критеріями люди, а не політики-демагоги [3;5].

Виступаючи проти партійної системи, Прімо де Рівера все ж спробував створити для себе політичну опору у вигляді “Патріотичного союзу”, про що оголосив 15 квітня 1924 року. Вступати до нього він запросив усіх, хто поважає конституцію 1876 року. “Союз” планувався як надкласова партія – ні ліва, ні права, “його членами могли ставати всі іспанці доброї волі”, окрім “екстремістів і людей, які ставлять власні інтереси вище інтересів Батьківщини”. Прімо де Рівера наголошував, що “Союз” не є ні

“доктринерським”, ні “персоналістським” , а “аполітичним” і винятково патріотичним. Він не заперечував деякої подібності його з італійським фашизмом, але італійський фашизм вважав “військовою силою”, а “Патріотичний союз” – християнським рухом.

Фактично “Патріотичний союз” був не стільки політичною партією, скільки громадською організацією без чіткої і конкретної програми. В основі його діяльності було гасло “Монархія, Батьківщина і Релігія”. Відділення “Союзу” діяли майже в усіх іспанських провінціях, і, за офіційними даними, він нараховував 1 млн. членів. “Патріотичний союз” підтримував авторитаризм, ієрархічне управління та корпоративізм [4; 5; 9].

Незважаючи на те, що іспанський генерал заперечував певний вплив італійського фашизму на його систему, свій перший офіційний візит він здійснив разом з королем саме до Риму. Прімо де Рівера захоплювався Муссоліні, називав його “світовим політиком”, “апостолом боротьби проти революції та анархії”, діячем, який, на його думку, досяг “порядку, праці і справедливості”. 1926 року було підписано договір про мир і дружбу між Римом та Мадридом. Сердечні стосунки між обома диктаторами не завадили, однак, Прімо де Рівері позбавити Італію режиму найбільшого сприяння в торгівлі. Водночас генерал віддавав перевагу співпраці з Францією, оскільки з нею його зв’язували і марокканські справи. Зрештою і сам Муссоліні заявив у 1927 році, що фашизм не підлягає “експортові.”

Економічна діяльність Прімо де Рівери припала на початок загальносвітового економічного піднесення 20-х років. Військова директорія відстоювала принципи економічного націоналізму, тобто усунення іноземного капіталу та підтримки вітчизняного, активної участі держави в народногосподарських справах. Для планування і координації економічного розвитку країни було створено Раду національної економіки. 30 квітня 1924 року король своїм декретом оголосив підтримку і зниження податків упродовж трьох років новоствореним підприємствам з переробки власної сировини, усім фабрикам і заводам, продукції яких не вистачало на внутрішньому ринку. Державна допомога поширювалась і на ті підприємства (промислові й сільськогосподарські), у яких вітчизняний капітал становив не менше 70 відсотків. У серпні 1925 року новий декрет заохочував розвиток національного кораблебудування. Значні зусилля держави були спрямовані на реорганізацію важкої промисловості та гірничої справи, гідроенергетики та іригації. Пріоритетними для себе уряд вважав будівництво шляхів сполучення. Держава стала акціонером залізничних компаній. Було випущено спеціальну позику

для фінансування залізничного транспорту. У роки військової директорії розпочалося будівництво 16 залізничних ліній. В інтересах залізниць було збільшено тарифи на поїзд у поїздах на 15 відсотків.

З огляду на слабкість вітчизняного капіталу держава брала активну участь у створенні монополістичних об'єднань. Так, у 1927 році було засновано КАМПСА, нафтову монополію з капіталом у 195 млн. песет, з яких 150 млн. песет належало приватним особам, а 45 млн. – державі. КАМПСА займалася розробкою родовищ, переробкою нафти, виробництвом синтетичних продуктів і їхнім продажем. Того ж року був укладений торговельний договір з радянською Росією про поставки до Іспанії дешевшої нафти (цей договір розірвано в червні 1930 року). Створювалися національні концерни з виробництва електроенергії, видобутку та переробки олова, запроваджено державну тютюнову монополію. Декрети 1927–1928 років заохочували розвиток автомобільної та коноплепрядильної галузей [5].

Економічна політика диктатури, спрямована на розвиток провідних галузей національної економіки, дала відчутні наслідки: видобуток залізної руди зріс від 4 млн. тонн у 1923 до 6,5 млн. тонн і більше в 1929 році. За цей же період подвоїлася кількість металургійних заводів і на третину збільшилась чисельність робітників у цій галузі; виросло вдвічі виробництво чавуну, заліза, сталі. 1929 року виник "Союз сприяння споживачам національної продукції".

Зміни в сільськогосподарській сфері торкнулися лише технічної царини.

Щоправда, декрет від 1 грудня 1923 року надавав право власності селянам на оброблювані ними державні та громадські землі (з правом викупу). Згідно з цим документом був також виділений кредит у 100 млн. песет землевласникам, які постраждали від засухи, повені тощо. Не завжди плани сільськогосподарського розвитку відповідали фінансовим можливостям країни. Так, передбачалося зросити 1200 тис. га земельних угідь на берегах річки Ебро, стільки ж – на берегах річки Дуеро, понад 300 тис. га – у басейні Гвадалквівіру. Загалом зрошувальну систему було споруджено на 1,5 млн. га, переважно в районі річки Ебро. Не всі плани вдалося реалізувати. Значно зросли площі і врожайність з технічних культур (утричі тютюну, бавовни й кукурудзи).

Відчутні зміни сталися у фінансовій сфері, хоч вона й надалі залишалася найслабшою ділянкою в діяльності військової директорії. 1927 року було засновано Зовнішній банк Іспанії з початковим капіталом у 150 млн. песет. Цей банк, у свою чергу, відкрив філії в латиноамериканських країнах, Іспанія позбулася таким чином у

торгівлі з Латинською Америкою посередників в особі північноамериканських та англійських банків. Для кредитування діяльності місцевих органів влади був створений Іспанський банк місцевого кредиту. За офіційними даними, у 1923 році в країні функціонувало 179 банків, вклади яких становили 9 млрд. песет, 1930 року сума вкладів усіх банків перевищувала 14 млрд. песет. Щоправда, фінансове покриття економічних планів відбувалося в основному за рахунок збільшення податків: провінційних, поземельного, побічних, податку на капітал (від 0,5 до 1 відсотка) тощо.

Соціальної рівноваги в суспільстві Прімо де Рівера намагався досягти шляхом організації корпорацій, які мали замінити класові профспілки, щоправда, католицькі профспілкові об'єднання продовжували діяти, як і Всезагальна спілка трудящих, керована ІСРП. Радянська історіографія стверджує, що корпоративну систему військова директорія запозичила в Італії. Це не зовсім так. Річ у тім, що італійська корпоративна система на 1926 рік ще не сформувалася. З другого боку, у самій Іспанії, ще в ХІХ столітті, почали з'являтися різні проекти національної корпоративізації політичного, економічного й соціального життя. За законом від 26 листопада 1926 року іспанську економіку було поділено на 27 корпорацій, кожна з яких представляли комісії на районному, провінційному та національному рівнях. Такі комісії формувалися на паритетних засадах з вільно обраних робітників і підприємців. На травень 1929 року вже функціонувало 450 паритетних комісій, які репрезентували 320 тис. робітників і 100 тис. підприємців, тобто 15 відсотків іспанського робітництва. Комісії відали регламентом праці на кожному підприємстві, питаннями оплати, розглядали справи, пов'язані із звільненням з роботи робітників. Стосовно цього активно співпрацювала з режимом Іспанська соціалістична робітничка партія, єдина партія, яку не було заборонено. Один з лідерів ІСРП І. Пріето назвав Прімо де Ріверу “диктатором без смертей” і при цьому додав: “Дай, Боже, хоч я цього й не бажаю, щоб усі диктатури були такі, як ця.” Згодом, уже в роки громадянської війни, чимало іспанців вважали режим Прімо де Рівери “останніми добрими часами.” Самого генерала як політика і людину мало критикували через добрий характер, простоту і порівняну м'якість його режиму [9].

Щодо соціальної сфери і матеріального рівня життя іспанців, то успіхів тут майже не було. Незважаючи на відносне зростання індустріального виробництва, зарплата робітників за п'ять років збільшилась аж на 3 відсотки, у Біскаїї – на 8; оплата праці жінок – на 12 відсотків. Не був скасований 8-годинний робочий день.

Щоправда, зникло безробіття.

Із середини 20-х років бере свій початок організована опозиція диктатурі. Формувалася вона в середовищі правоцентристських сил. Її учасниками були офіцерство, інтелігенція, студенти. Виникають партії демократичного спрямування, зокрема партія республіканської дії (керівник – письменник М. Асанья), відновилася республіканська радикальна партія на чолі з А. Леррусом. За критику режиму Прімо де Рівера вислав представників інтелігенції на Канарські острови (які тоді ще не мали статусу світового курорту, а були лише занедбаною ділянкою суші посеред океану), як це було зроблено з видатним письменником, філософом і ректором Саламанкського університету М. Унамуно (1864-1936), який згодом емігрував до Франції. Інший видатний іспанський прозаїк і поет В. Інклан (1869–1937) був ув'язнений. Студентство, невдоволене засиллям церкви у вищій школі, активно страйкувало, що змусило уряд закрити тимчасово Мадридський університет.

Опозиційні настрої ширилися в армії, насамперед після декрету від 9 червня 1926 року, який надавав праву державі за особливі заслуги підвищувати в званні офіцерів, які служили в артилерії. Декрет суперечив традиції, за якою чергове звання залежало від військового стажу. Невдоволення в середовищі офіцерства призвело до змови 24 червня 1926 року, відомої в історії під назвою “Іванової ночі”, або “санхуанади”. Проте змову було викрито, одних її учасників кинули до в'язниць, інших – понизили у званнях.

Становище режиму погіршилось у зв'язку зі світовою економічною кризою 1929–1933 років. Фінанси розладналися: дефіцит державного бюджету зріс за роки режиму на 4 млрд. песет, інфляція набрала колосальних розмірів (кількість паперових грошей в обігу збільшилася вдвічі), темпи зростання зарплати виявилися набагато нижчими, аніж інфляції. У роки кризи почали повертатися з-за кордону робітники-мігранти, що стимулювало зростання безробіття, яке становило у 1930 році 200 тис. осіб, а в 1931 – 500 тисяч [3].

До цього додалися проблеми зі станом здоров'ям Прімо де Рівери, він хворів на цукровий діабет. 27 січня 1930 року генерал переконався, що 10 капітан-генералів Іспанії і всі командувачі війська не підтримують його. 30 січня він подав прохання про відставку, король прийняв її. Усе відбулося мирно. Прімо де Рівера виїхав до Франції, де й помер у березні цього ж року. 1947 року його прах за розпорядженням Ф. Франко буде перевезено до Іспанії [14].

Головне завдання, яке стояло перед іспанською військовою

диктатурою, залишилося не зреалізованим. Крім того, прямим наслідком приморіверістського режиму стали мирна квітнева демократична революція 1931 року, проголошення Другої республіки, громадянська війна та майже 40-річна франкістська авторитарна диктатура, яка значною мірою успадкувала політичні та соціально-економічні надбання 1923–1930 років.

Література

1. Майский И.М. Испания. 1808–1917. Исторический очерк. – М.: Изд.-во АН СССР, 1957. – С.221–415.
2. Vivens Vives Jaime. Aproximacion a la Historia de Espana.– Madrid: Salvat Editores, S.A., Alianza Editorial, S.A., 1970. – P.155–162.
3. Sanchez Jimenez Jose. La Espana contemporanea. De 1875 a 1931. – Madrid: Ediciones ISTMO, 1995. – P.21–203, 427– 440.
4. Гарсиа Хосе. Испания XX века. – М.: Мысль, 1967. – С.56, 96, 103–104.
5. Tamames Ramon, Casals Xavier. Miguel Primo de Rivera y Orbaneja. – Barcelona: Ediciones B.,S.A., 2004. – P. 109–116, 123–125, 127–176, 177–183, 187–193, 194–195.
6. Галан Хосе Мария. Крушение монархии в Испании (1917–1931). – М.: Соцэкиз, 1959. – С.62–64.
7. Гарсиа Хосе. Диктатура Примо де Ривера. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С.100–101, 106–107.
8. Almargo M. Fernandez. Historia del Reinado de Alfonso XIII. – Barcelona: Montaner y Simok, S.A., 1977. – P. 342–345.
9. Payne Stanley G. El regimen de Franco. 1936–1975. – Madrid: Alianza Editorial, 1987. – P.31, 36–37, 38–39, 41– 42, 390.
10. Rodriguez Jimenez Jose. Historia de Falange Espanola de las JONS. – Madrid: Alianza Editorial, 2000. – P. 18–24.
11. Ротшильд Джозеф. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – К.: Мегатайп, 2001.– С. 41– 476.
12. Cierva de la Ricardo. Alfonso y Victoria. Las dramas intimas, secretas y europeas de un reinado desconocido. – Madrid: Editorial Fenix, 2001.– P. 309 – 323.
13. Испания. 1918–1972. Исторический почерк. – М.: Наука, 1975.– С.28–56.
14. Vaca de Osma Jose. Alfonso XIII. El Rey paradoja. – Madrid: Biblioteca Nueva, 1993. – P. 241–243.

В статье изучаются позитивные и негативные последствия Первой мировой войны для испанского сообщества, анализируются на примере новейшей истории Испании предпосылки, системообразующие критерии, особенности и реализация внутренней и внешней политики режима генерала М. Примо де Риверы, осуществлен компаративный типологический анализ специфики и отличий испанской и итальянской моделей авторитарно-тоталитарных политических систем.

Ключевые слова: Испания, авторитаризм, пронунсиаменто, М. Примо де Ривера, патриотизм, патернализм, корпоративизм, „Патриотический союз”, Муссолини, фашизм, оппозиция, „санхуанада”.

The article explores the negative and positive consequences of World War I for the Spanish community; analyses the preconditions, systemic criteria, peculiarities and realization of the internal and external policy of the authoritarian regime of the general M. Primo de Rivera considering the examples of the Newest history of Spain; performs the comparative typological analysis of the specificity and differences between the Spanish and Italian models of the authoritarian-totalitarian political systems.

Key words: Spain, authoritarianism, pronunciamiento, M. Primo de Rivera, patriotism, paternalism, corporativism, “Patriotic coalition”, Mussolini, fascism, opposition, «sanjuanada».